

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԻՈՒԹՅՈՒՆԸ XI—XII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՐԿՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐԻ ՄԵՋ

Սելջուկ-թուրքերի արշավանքները մեծ վնաս հասցրին Հայաստանի քաղաքային կյանքին և տնտեսությանը: Հայաստանի քաղաքների մեծ մասը ավերվելով և կողոպտվելով, բավական երկար ժամանակ նկատելիորեն կորցրին արհեստագործական և առևտրական կենտրոնի նշանակությունը, ինչպես և միջազգային տարանցիկ առևտրի մեջ խաղացած դերը: Մելիքշահի օրոք (1072—1092) Հայաստանը օգտվեց կարճատև խաղաղությունից, սակայն չհասցրեց ապաքինվել սելջուկյան արշավանքների ժամանակ ստացած ծանր հարվածներից: Մվին-ծվին եղած, սելջուկ տիրակալների գահակալական կռիվների, ինչպես և սելջուկյան ամիրայությունների ու Վրաստանի միջև ընդհարումների թուտեմաբեմ դարձած երկիրը նկատելիորեն զրկված էր տնտեսական առաջընթացի հնարավորությունից:

Բացի դրանից, խաչակրաց արշավանքների և Հարավային Ռուսաստանի երկրների դեմ ղվախ թուրքերի ավերիչ ասպատակությունների հետևանքով, միջազգային տարանցիկ առևտուրը կատարվում էր Առաջավոր Ասիայի հարավային երկրների՝ Սիրիայի (Ասորիք), Պաղեստինի և Եգիպտոսի վրայով:

Ճիշտ է, XI—XII դարերի ընթացքում Հայաստանի տնտեսական, սոցիալական և մշակութային կյանքը շնթացավ բացարձակ լճացման կամ հետադիմության հունով, և դա տեղի ունեցավ հայ ժողովրդի դարերով կուտակած փորձի շինարար ճիգերի ու ջանասիրության շնորհիվ:

Ավերված քաղաքներից մի քանիսը Մելիքշահի օրոք, ապա XII դարի երկրորդ կեսում, հառնեցին մոխիրների միջից, նույնիսկ կազմավորվեցին 2—3 նոր քաղաքներ: Անիի և Դվինի հետ միաժամանակ կարևոր նշանակություն ստացան իլաթը, Նփրկերտը, Մանազկերտը, Կարինն ու Երզնկան, Նախճավանը: Թեև որոշ փոփոխությունների ենթարկվեց քաղաքների բնակչության ազգային նախնի, բայց ոչ նրանց սոցիալական դերը: Օղուզ թուրքմեն

ցեղերը գերազանցապես վարում էին քոչվորական կենցաղ. «...թուրքերն իրենց վրաններով աշնանը Հայքով (Սոմխիթով) էին անցնում՝ կանգ առնելու Գաջենքում (Գաշխանում) ու Կուր գետի եզերքին՝ Տփղիսից մինչ Պարտավ (Բարդավ)՝ և Իորի ափին և ձմեռային արոտատեղ (ժառայող) բոլոր այս սքանչելի տեղերում... իսկ գարնանը սկսում են (կրկին) վեր բարձրանալ դեպի Հայոց (Սոմխիթի) և Արարատյան լեռները, ուր ամռան պահին նրանք զբոսնում էին հանգիստ և ուրախություն՝ խոտով և դաշտավայրով, սքանչելի աղբյուրներով և ծաղկապաճույճ տեղերով...»¹:

Այսուհանդերձ, տիրապետողների կենցաղը չփոխեց հպատակների ապրելակերպը: Նվաճողներն իրենց խաշնարածային տնտեսությունը շկարողացան փաթաթել նվաճված ժողովուրդների վզին: Սակայն հին ավանգներ ունեցող երկրագործության զարգացմանը խոչընդոտում էին քոչվոր-անասնապահ ցեղերի անընդհատ տեղաշարժերը: Անասունները ոտնառակ էին տալիս և ոչնչացնում հայ գյուղացու մշակած արտերն ու այգիները: Երկրի տնտեսական զարգացմանը խանգարում էին հատկապես սելջուկների ծանր հարկապահանջությունը, ինչպես և հայ շինականների ու արհեստավորների արտադաղթը:

XI դարի երկրորդ կեսին սելջուկ թուրքերը Հայաստանի արևմտյան և հարավային մասերում մտցրեցին ռազմա-ֆեոդալական հողատիրության այն ձևերը, որոնք առկա էին սելջուկյան պետության մեջ: Օղուղ թուրքմենական իրավունքի համաձայն, հողը և սելջուկյան աշխարհակալության սահմաններում ապրող ժողովուրդները, ամբողջությամբ վերցրած, սուլթանի և նրա ընտանիքի անդամների սեփականությունն էին համարվում²:

Սուլթանի և նրա ընտանիքի անդամների անմիջական եկամուտները ապահովվում էին խառն անունը կրող հողաբաժիններից: Խառ հողերի վրա բրնակվող և այդ հողը որպես հացահատիկային ցանքատարածություններ, այգի, պարտեզ և արոտավայր օգտագործող գյուղացուց գանձվում էր հողային հարկ (խարաջ), որը մտնում էր պետական գանձարանի «խնայարանի» կոչվող հատուկ բաժանմունքը³:

Սելջուկյան ռազմա-ֆեոդալական պետության մեջ հողատիրության հիմնական, ձևը հանդիսանում էին զինվորական անձնակազմին՝ զինվորական ու պետական ծառայության դիմաց պարգևաված զինվորական բաժնեկալվածքները, որոնք կոչվում էին իկթա: Ինչպես հայտնի է, իկթան նախքան սելջուկները կիրառվում էր մահմեդական երկրներում՝ Արաբական խալիֆայությունում, Սամանյան, Ղարախանյան և Բուվեյհյան պետություններում⁴:

Հողի տիրակալման իկթայական ձևը ժառանգելով վերահիշյալ պետություններից, հատկապես Ղարախանյաններից, սելջուկները սկսեցին այն

1 Միխիսթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, էջ 217:

2 Տե՛ս «Сюжет-наме», главы V, XXXII.

3 Տե՛ս նույն տեղում: Տե՛ս նաև I. Kafesoglu, Sultan Meliksah..., p. 163.

4 Տե՛ս С. Т. Еремян, Опыт периодизации истории Армении эпохи феодализма, «Вопросы истории», 1951, № 7, стр. 62.

կիրառել իրենց աշխարհակալության մեջ, այդ թվում և Հայաստանում⁵։ Այդ հողերը ամբողջությամբ վերցրած հանդիսանում էին նվաճված հողեր, որոնց նախկին տերերը մեծ մասամբ ոչնչացված, գաղթեցված կամ հողազրկված էին։

Հողատիրության մյուս ձևը կրոնական հաստատություններին իբրև տիրույթ տրվող հողերն էին, որոնք կոչվում էին վակֆ (վակուֆ)։ Պետք է նկատել սակայն, որ մահմեդական կրոնական հաստատությունների վակֆային հողատիրությունը Հայաստանում առանձին ծավալ չստացավ։

Մինչև Մելիքշահի ժամանակաշրջանը՝ դեռևս Տուղրիլ բեկի (1040—1063) և Ալփասլանի (1063—1072) ժամանակ, սելջուկյան աշխարհակալության մեջ հիմնականում կիրառվում էր իկթա հողատիրության այն կատեգորիան, երբ էյալեթի կառավարումն ու եկամուտների գանձումը հանձնվում էր այդ երկրամասերը նվաճող վասալ ամիրայի տնօրինությանը⁶։ Վերջինս իկթայի չափի ու մեծության համեմատ պետության գանձարանն էր մուծում նախօրք նշանակված որոշակի չափի հարկ։

Իկթադարական խոշոր հողատիրությունը պահպանվեց սելջուկյան աշխարհակալության մեջ մինչև XI դարի կեսերը, սակայն Մելիքշահի ժամանակ անհրաժեշտություն զգացվեց էապես փոփոխելու այն։ Այս փոփոխությունը հետևանք էր սելջուկյան բանակների կազմակերպման ձևի և արշավանքներից ստացված ավարի ու նվաճված երկրներից գանձվող եկամուտների բաշխման սխեմայի։ Մինչ այդ զինվորները չէին ապահովված մշտական եկամուտով։ Ֆեոդալականացող ազնվականական վերնախավը, վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքի գլխավորությամբ, հասկանում էր, որ օղուզ թուրքմենական անկանոն աշխարհավորները չէին կարող հանդիսանալ ամուր հենարան ծավալուն նվաճողական քաղաքականության իրականացման ու նվաճված երկրների հարատև ու հաստատուն տիրակալման։ Այդ պատճառով սելջուկ-թուրք ցեղային աշխարհազորի փոխարեն ստեղծվեց մշտական, ֆեոդալական կանոնավոր բանակ, և զինվորները ծառայության դիմաց, ուճիկի փոխարեն ըստանում էին իկթա զինվորական բաժնեկալվածքներ (պարգև, բենեֆիցիաներ)⁷՝ դրանց վրա ապրող բնակչությունից իրենց օգտին հարկեր (հողային ունեւա) և տուրքեր գանձելու իրավունքով⁸։

Նիզամ ալ-Մուլքի բարենորոգումների մյուս առանձնահատկությունն այն էր, որ նա, վախճանալով խոշոր իկթադարների (իկթա ստացողների) զորեղացումից և անջատողական նկրտումներից, միաժամանակ նպատակ ունենալով նրանց կախման մեջ դնել կենտրոնական կառավարման մարմինը՝ մեծ դիվանից, սահմանեց, որ իկթադարներին բաժնեկալվածքներ պարգևվեն և եկամուտներ տրվեն պետության տարբեր նահանգներից։ Նիզամ ալ-Մուլ-

⁵ Տե՛ս Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հատ. II, էջ 40։ Ս. Պ. Պոզոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դդ., էջ 264, 265, լ. 2. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը, XIII—XIV դդ., էջ 418։

⁶ Տե՛ս Ս. Գ. Агаджанов, Очерки истории огузов и туркмен средней Азии IX—XIII вв., стр. 221.

⁷ Տե՛ս «Смисет-намэ», стр. 34, 106.

բը,— գրում է Սադր ադ-Դին Հուսեյնին,— յուրաքանչյուր ռազմիկի համար նշանակում է իկթա 1000 դինարի չափով, որի կեսը հաճախ նա ստանում էր Սամարղանդի, իսկ մյուս կեսը՝ Ռումի (իմա Հայաստան և Փոքր Ասիայի բյուզանդական մյուս նահանգները) երկրի եկամուտներից»⁸:

XI—XII դարերում գոյություն են ունեցել իկթայի մի շարք տեսակներ: Իրենց չափի համեմատ այդ հողային տիրույթները բաժանվել են խոշոր, միջին և մանր իկթաների: Նրանց մեջ ամենից ավելի տարածված էին զինվորական բաժնեկալվածք—ռազմական ավատ-իկթանները, որոնք կոչվում էին իկթա-խաշամ: Մելիքշահի ժամանակ տիրապետող ձևը պայմանական իկթաններն էին: Կային ցմահ տիրակալության հանձնված և ժառանգական խոշոր իկթաներ: Վերջիններս տրվում էին սուլթանական տան անդամներին, պետության առավել աչքի ընկնող գործիչներին, սուլթանին առավել հավատարիմ և աչքի ընկնող մամուլք հրամանատարներին: Հասարակ զինվորների ձեռքին էին գտնվում փոքր չափի մնայուն ժառանգական իկթանները⁹, նվիրաբերվող հողերի տիրապետման ժառանգական իկթայական բնույթ ստանալը՝ կապված վասալական զինվորական և պետական ժառանգության հետ, որ տեղի ունեցավ սելջուկների օրոք, մի նոր կարևոր փուլ էր հողատիրության իկթայական ձևերի զարգացման մեջ¹⁰: Իկթադար զինվորները կոչվում էին սիփահիններ¹¹: Զինվորական բաժնեկալվածքը, որն այս դեպքում կոչվում էր իկթա թիմար, սիփահիին տրվելով զինվորական ժառանգության դիմաց, փոխանցվում էր սիփահիի արու որդուն¹²:

Սիփահիները՝ հեծյալ զինվորները, կազմում էին սուլթանի խաս բանակը, որի մշտական քանակը 46000 էր¹³, Ամիրայություններում նրանց թիվը հասնում էր 12000-ի¹⁴:

Մելիքշահի հաջորդների ժամանակ զնալով ավելի ու ավելի էր տարածվում իկթանների հողատիրական ժառանգական իրավունքը¹⁵: Սիփահիի մեռնելու դեպքում իկթա թիմարն անցնում էր նրա որդուն: Եթե որդին փոքր էր, մինչև նրա չափահաս դառնալը, իկթան երաշխավորվում էր իկթադարի կնոջ կամ որևէ հեղինակավոր սիփահիի կողմից¹⁶:

Այսպիսով, XII դարում ժառանգական իկթադարությունը զնալով վերաճում էր լիակատար ժառանգական և օտարելի հողատիրության՝ մուլքադարություն¹⁷, որը, սակայն, սելջուկյան սուլթանության և ամիրայությունների

⁸ Տե՛ս Sadraddin el-Huseyni, նշված աշխ., էջ 46: El-Bondari, նշված աշխ., էջ 58:

⁹ Տե՛ս Cahen C., Évolution de l'Iqta du IX a XIII siecle. Annales Economiques-Sociétés—Civilisations, t. VIII, № 1. Paris, 1953, p. 48.

¹⁰ Տե՛ս Н. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв., стр. 259.

¹¹ Տե՛ս «Снасет-наме» гл. 22, Սիփահի պարսկերեն նշանակում է զինվոր:

¹² Տե՛ս I. H. Uzuncarsili, Medhal, p. 123.

¹³ Տե՛ս Ravendi, նշված աշխ., էջ 131:

¹⁴ Տե՛ս I. Kafesoglu, Meliksah devrindé Buyuk selcuklu imperatorlugu, p. 159.

¹⁵ Տե՛ս Н. П. Петрушевский, Земледелие, стр. 257—259.

¹⁶ Տե՛ս I. H. Uzuncarsili, Medhal p. 62.

¹⁷ Տե՛ս С. Г. Агаджанов, նշված աշխ., էջ 224—225:

կործանումից հետո սահմանափակվեց, Այնուհետև Հյուսիսային Հայաստանում վերականգնվեց ու զարգացավ հողատիրության «հայրենիք» կոչվող բուն հայկական ձևը:

Այլ կերպ ընթացավ հողատիրության ժառանգական ձևի հետագա զարգացումը Իկոնիայի սուլթանությանը միացված՝ Մեծ Հայքի մի մասի և Փոքր Հայքի տարածքում: Այս վայրերում հողատիրության անհատական սեփականատիրական-մուքատիրական ձևին փոխարինեց գերազանցապես հողատիրության պետական մուքատիրության (միրի արազիե) ձևը¹⁸:

Հայաստանը նվաճելուց հետո սելջուկները հայ ֆեոդալներին զրկեցին իրենց տիրույթներից: Այդ մասին են վկայում հայ և օտար բազմաթիվ մատենագիրներ: Այսպես, Լաստիվերտցին, դառը վշտով նկարագրելով հայկական նահանգների ու գավառների՝ Կարինի, Բասենի, Սպերի, Խաղտյաց, Տարոնի և Հաշտյանց, բազմաթիվ բերդերի ու ամրոցների գրավումը սելջուկ-թուրքական հորդանների կողմից¹⁹, ավելացնում է, որ այս ասպատակությունների հետևանքով «ելին իշխանքն ի ճայրենի ժառանգութենէ իւրեանց, և եղեն պանդուխտ յօտար երկիր... ելեալ ի տանէ, օտարացեալ ի ծանօթից հեռացեալ լընտանեաց... գերի և կալանաւոր ամենայն ազգաց»²⁰:

Սելջուկ-թուրքերը բռնագրավել էին նաև Սյունիքի և այլ նահանգների ու գավառների հայ իշխանների կալված հայրենիքները: «Եվ յայնմ ժամանակի էր բարձրացեալ և զօրացեալ տէրութիւնն Տաճկաց (իմա սելջուկ-թուրքերի),— գրել է Ստ. Օրբելյանը,— և ամենայն աշխարհ ի ներքոյ հարկի նոցա նուաճեալ կայր. վասն որոյ և յոլով գաւառս շորթեալ հանին ի Սիսական աշխարհէս ի ձեռաց բնիկ տէրանցն...»²¹:

Հայ իշխաններից բռնագրավված հողերի մի մասը հանձնվում էր սելջուկ ցեղերին որպես արոտավայր, իսկ մյուս մասը՝ սելջուկ զինվորականներին և պաշտոնյաներին որպես իկթա:

Իկթադարական հողատիրությունը նպաստեց, որպեսզի սելջուկ-թուրքերը նստեն իրենց հատկացված հողերի վրա և հաստատվեն նվաճված երկրներում: Այսպես, օրինակ, երբ 1076 թ. սելջուկյան ամիրա Սեթեքենը նվաճեց Քարթլին «թուրքերը տեղավորվեցին Առանի երկրների բերդերում, բնակավայրերում և հովիտներում»²²:

Օղուզ թուրքական ցեղերը XI դարի վերջերին՝ Մրվանյանների իշխանության անկումից հետո, բնակվեցին Վանա լճի ավազանի հովիտներում²³:

Սելջուկ-թուրքերը մի պահ նեղը գցեցին նաև հայ հոգևոր ֆեոդալներին. «...դառն էր ժամանակս ի վերայ մեր յամենայն դիմաց... զբակտումն և զխափանումն ժամատեղեաց մտածեաց (սատանայ), թէ ցրուեցէք ամենեքեան

¹⁸ Տե՛ս Օ. Turan, I. A. Ikta, VI, p. 956—959.

¹⁹ Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 67:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 68:

²¹ Ստ. Օրբելյան, էջ 319:

²² Sadruddin el Hüseyin, նշված աշխ., էջ 16:

²³ Տե՛ս Ibn-ul-Esir, Tarikh, X, p. 47, 49—53:

ինձ հրէց չէ պիտոյ, կամ տուք զհարկն կամ գնացէք: Վանօրայքս ամեն աւերեցաւ և չկայ տեղի գնալոյ. ի՛նչ առնեմք»²⁴:

Այս վիճակը, սակայն, երկար չի շարունակվում: Մելիքշահը 1090 թ. ընդունում է Բարսեղ կաթողիկոսի գլխավորած պատվիրակությանը և սիրաշահելու նպատակով ընդառաջում նրա խնդրանքին: Հայ եկեղեցուն ազատում են ծանր հարկերից, և կաթողիկոսին տրվում են հատուկ հրովարտականքի ու ազատության (ապահարկության) գիր²⁵:

Եկեղեցու նկատմամբ համարյա նույն քաղաքականությունն էին վարում նաև Մելիքշահի հաջորդները²⁶: Այսպես, «Անուանք նախարարաց» կոչվող ձեռագիր մի տեղեկագրից իմանում ենք, որ այդ ժամանակվա Հայաստանի կառավարողը «եբարձ հարկն եկեղեցեաց»²⁷:

Հայ եկեղեցուն սիրաշահելու քաղաքականությունն էին վարում նաև Ելուկուզ աթաբեկն ու Շահարմենները²⁸:

Այս, թեև ժամանակավոր, արտոնությունների պայմաններում հայ հոգեվոր ֆեոդալների հարստությունները շարունակում էին աճել: Գրիգոր Տղա կաթողիկոսը (1173—1193) այնքան էր հարստացել ու փարթամացել, որ Սմբատ Սպարապետը նրան համեմատում է արքաների հետ, գրելով թե «գլեհանս իւր արքայակերպ վարէր, մեծամեծ տրիւք և առատ պարգևօք»²⁹: Հայ եկեղեցական ու վանքապատկան հողերը սոսկ ձևականորեն մտնում էին սելջուկյան տիրապետության ժամանակ տարածված հողատիրության այն ձևի մեջ, որը հայտնի էր վակֆ (վակիֆ արագի) անունով³⁰:

Պետք է նշել նաև, որ Մելիքշահի և հատկապես սրա հաջորդների օրոք հայ իշխանների մի մասը նույնպես զանազան ճանապարհներով դարձյալ վերականգնում է հողատիրության իր իրավունքը, որը խախտվել էր սելջուկյան արշավանքների առաջին շրջանում: Սասունի, Տարոնի Թոռնիկյանների, Վասպուրականի խեղենեկյան Արծրունիների և Կյուրիկյան ու Սյունիքի թագավորների տիրույթները շարունակում էին մնալ հայ իշխանների ձեռքին: Վերջիններս, որպես ինքնավար իշխանություններ, տարեկան հարկ էին վճարում սելջուկյան սուլթանին կամ իկթադար մելիքներին:

Մելիք Իսմայիլ Իբն-Յակուբի (1085—1093) մասին խոսելիս Ուռհայեցին ասում է, որ «ամենայն ոք տիրեալ էր հայրենեաց իւրոց յատուրս նորա...»³¹:

Տիրելով Անիին Մանուչեն Անի-Շիրակ է կանչում Պահլավունի Գրիգոր և մյուս իշխաններին ու վերականգնում նրանց իրավունքները իրենց կալված-

²⁴ Սամուել Անեցի, էջ 110:

²⁵ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 240: Սամուել Անեցի, էջ 117:

²⁶ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 247:

²⁷ Աշ. Հովհաննիսյան, Դավազներ..., գիրք առաջին, էջ 307:

²⁸ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, էջ 342: Վարդան, էջ 163:

²⁹ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 191:

³⁰ Տե՛ս I. H. Uzuncarsili, Osmanlı devleti teskilatına medhal, İstanbul, 1941, p. 124—125.

³¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 270:

ների վրա³², որի փոխարեն նրանք իրենց ազատանիով պետք է կոչվին Շադ-դադյան բանակում³³:

Իկթա-բաժնեկալվածքներ են ստանում նաև հայ, հույն և վրացի իշխանները, որոնք ծառայում էին Շահ Արմենների և Իկոնիայի սուլթանության տիրույթներում³⁴: XII դարի երկրորդ կեսին Շադդադյանները սկսեցին հալածել հայ իշխաններին և զրկել նրանց հողատիրական իրավունքից, այն բանի համար, որ վերջիններս պայքարում էին ամիրայությունների դեմ՝ Հայաստանը ազատագրելու համար³⁵:

2. ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿՈՒՄ

Մինչև սելջուկյան նվաճումները հայ գյուղացիության հիմնական մասը, ինչպես տեսանք, գտնվում էր ընդհանուր ֆեոդալական կախման մեջ, իսկ մի փոքր մասը՝ անձնական կամ ճորտական կախման: Սելջուկ-թուրքական նվաճումների ու տիրապետության ժամանակաշրջանում գյուղացիության ճորտացման ընթացքը կասեցվել էր, և իշխում էին նվաճողների հողատիրության խառն, «դիվանի», «իկթա», «մուլք», «վակֆ» ձևերը, որտեղ աշխատող, հիմնական արտադրող գյուղացիությունը բաժանված էր երկու շերտի: Դրանք աղքատներում հիշվում են «դեհկան» (մանր հողատեր ազատ գյուղացիներ, որոնք միավորված էին գյուղական համայնքներում) և «մուզարիներ» (վարձակալ հողագործներ՝ ֆեոդալներից կախվածության մեջ գտնվող գյուղացիներ): Հայ գյուղացիներն ընդհանուր անունով կոչվում էին «ռայաթ»³⁶:

Աղքատներում ի հակադրություն գյուղացիության մյուս շերտերի, հողազուրկ գյուղացիները հիշատակվում են «ֆուկարա» (աղքատներ) տերմինով:

Հողատիրության առանձին ձև էր կազմում գյուղական տերիտորիալ համայնական հողատիրությունը:

Ինչպես ասվեց վերևում, սուլթանը համարվում էր հողի և նրա վրա ապրող ժողովրդի («շումամաթի», «ռայաթի») սեփականատեր: Սիսսեթ-նամեն և մատենագրական այլ աղբյուրները ցույց են տալիս, որ հողատիրության բոլոր կարգի հողերում ապրող գյուղացիները հողին տիրում էին հողօգտագործման իրավունքով և դրա դիմաց պարտավոր էին բոլոր տեսակի սեփականատերերին վճարել հողային ունեւած՝ բնամթերքով և դրամով:

Մանր հողատեր գյուղացիները և համայնքի ազատ հողատեր գյուղացիները թեև հողի վրա նստած էին հողօգտագործման իրավունքով, սակայն նրանց հողատիրական իրավունքը անվանապես պայմանական լինելով, իրա-

32 Տե՛ս Վարդան, էջ 138:

33 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 145:

34 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 389, 390, տե՛ս նաև С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках, стр. 399. I. H. Uzunçarşılı, Medhal, էջ 124—127: Վարդան, էջ 123:

35 Տե՛ս Վարդան, էջ 156, Սամուել Անեցի, էջ 125—128:

36 Տե՛ս В. Гордлевский, նշված աշխ., էջ 94: Լ. Բաբայան, նշված աշխ., էջ 399: